

BEREND T. IVÁN

Viták a 19. századi Európa gazdaságtörténetéről

Ránki György halálának 20. évfordulójára*

Korai halálad 20. évfordulójára emlékezünk a mai napon. A gyorsan változó világban, s különösen az elmúlt két évtized forгатagos átalakulásai közepette sokszor ámulva és megdöbbenve veszem kézbe 25–35 évvel ezelőtt született írásaidat és csodálattal adózom változatlan értékeiknek, maradandóságuknak. Amin még halálos ágyadon is dolgoztál, bár teljesen befejezni nem tudtad, a II. világháború gazdaságáról csak halálad után megjelent munkád ott sorakozik a témáról írottak legjobbjai között, egyenértékkel a világhírű Alan Milward köteteivel. Diplomáciatörténeti tanulmányaid változatlan frissességűek és nélkülük aligha lehetne megérteni a modern kori magyar diplomácia történetét. Mintha ma írtad volna, olyan haszonnal forgattam és használtam tanulmányodat, amit az állam gazdasági szerepéről Michael Kaser oxfordi kötetéhez írtál. Nem folytatom a sort, mert amit mondani szeretnék, az talán már ezek alapján is világos: mint történész, barát és ember változatlanul itt vagy velünk, akikkel együtt dolgoztál, s akik, új generációk fiaiként nem is ismerhettek Téged személyesen.

Ha valaki, akkor én tudom talán legjobban személyes tapasztalataim alapján, mennyire egyedülállóan hatalmas tudásod volt, akár nyelvekről, elméleti munkákról, akár az angolul, németül, svédül, franciául, vagy olaszul megjelent szakirodalom ismeretéről lett légyen is szó. Gyurikám, talán sohasem mondtam Neked, mert ilyesmiről mi soha nem beszéltünk egymással, de közös munkánk évtizedei során mindig csodáltalak és mintának tekintettem törhetetlen, egyedülálló tehetségedet, gyors kombinatív képességedet, matematikai és statisztikai tudásodat, végtelennek tűnő munkabírásoadat, kiolthatatlan szomjadat a tudásra, s a tudás terjesztésére.

Hadd mondjam ezt el Neked most, utólag, amikor már olyannyira világos, mit köszönhettem annak, hogy útjaink – melyek megdöbbenően hasonló síneken futottak, mielőtt még ismertük volna egymást – hatodikos gimnazistaként 1946-ban összefutottak, s az időtől együtt tanultunk, együtt készültünk vizsgáinkra, egy napon házasodtunk, egy évben születtek első gyermekeink (természetesen

*Az előadás az Emlékbeszédék az MTA elhunyt tagjai felett c. sorozatban, a Magyar Tudományos Akadémia Társadalomkutató Központjának kongresszusi termében, 2008. okt. 9-én hangzott el. (A szerk.)

mindkettő leány, mindkettő Zsuzsa), s együtt járhattuk szakmai inaséveinket Pach Zsigmond Pál nagyszerű műhelyében. Együtt töltöttük a nyarakat a levéltárban elsőéves egyetemista korunktól, együtt írhattuk meg első gazdaságtörténeti dolgozatunkat, majd első közös könyvünket és mintegy tíz további kötetet is, s oly sokszor együtt jártuk s fedeztük fel magunknak a világot. Együtt ámultunk Stockholmban első nemzetközi kongresszusi élményeinken 1960-ban, s tartottuk első közös történészkongresszusi előadásunkat Münchenben 1965-ben.

Köszönöm, hogy ennek része lehettem. S akkor nem is szólok arról, hogy még ha messzi kontinensen is voltunk, Te mindig tudtad, hogy hol lehet a legjobb fagyaltot kapni.

Ebben a körben szükségtelen beszélni különleges tudományszervezői tehetőségedről, arról, hogy Pach Zsigmond Pállal együtt, mint igazgatóhelyettes, majd utódaként az igazgatói székben milyen sikerrel építetted az Akadémia Történettudományi Intézetét, s emeltétek, emeled azt nemzetközi rangú tudományos műhellyé. S milyen tudományos hídfőállást vertél az Indiana Egyetemen, Bloomingtonban a magyar történettudománynak!

Ma is megdöbbenő korai halálad 20. évfordulóján azonban mégsem erről szeretnék beszélni. Egy évvel visszalépve, utolsó közös könyvünk megjelenésének 21. évfordulójához kapcsolódva térek vissza mintegy három évtizedes közös munkánk ezen utolsó fejezetéhez.

1987 őszén, halálad előtt néhány hónappal jelent meg utolsó közös könyvünk, az *Európa gazdasága a 19. században*. Az abban az időben szokványos nemzetgazdaságokat tárgyaló Európa-gazdaságtörténetekhez, Milward és Saul, Trebilcock és mások köteteihez képest, melyek külön fejezetekben tárgyalták az egyes európai országokat, újat akartunk adni. Az akkor már számunkra jól bevált összehasonlító módszerre alapozva egy regionális Európa-gazdaságtörténetet terveztünk írni. Ez csak részben sikerült. Igaz, külön fejezetekben tárgyaltuk a skandináv régiót, a Balkánt, a mediterrán térséget, és a Benelux országokat, de hagyományos országfejezeteket írtunk Angliáról, Franciaországról, Németországról, Ausztria–Magyarországról és Oroszországról.

Képzeld, mintegy negyedszázaddal közös 19. századi Európa-gazdaságtörténetünk munkálatai után – most már sajnos egyedül – visszatértem a témához. S azt szeretném most elmondani Neked, milyen meglepetések értek. Új elképzelésekkel vágtam neki ennek a vállalkozásnak. Úgy szeretném ugyanis megírni a 19. század európai gazdaságtörténetét, hogy egyáltalán nem leszek figyelemmel országhatárookra, nemzetgazdaságokra, s a kötet nem ország-, sőt nem is régiófejezeteket tartalmaz majd. A 19. század forradalmas gazdaságtörténetét összeuropai keretben, tematikus tárgyalásban készülök megírni, vizsgálva az agrárátalakulás, az iparosodás, a kontinens nemzetköziesedésének, új demográfiai folyamatainak, a közlekedés és a bankrendszer forradalmi megújulásának országhatárokon átnyúló, *összekapcsolódó* folyamatait. Közös könyvünk ehhez ma is hatalmas segítséget nyújt, a vállalkozás azonban a szakmánkban halálad óta lejátszódott nagy változások hatásait is tükrözi majd, pontosabban azt, amit azokból jónak tartva elfogadok.

Ma egyértelműbb, mint korábban, hogy Európa, a nemzetállam fénykorában is mennyire egységes történelmi folyamatok színhelye volt. Minden átalakulás összeurópai méretekben játszódott le, hiszen nem voltak külön nemzeti közlekedési, vagy bankrendszerek, a demográfiai trendek nem álltak meg országhatároknál, s a tőke és a munkaerő áramlása, a hihetetlenül megnövekedett kereskedelem európai össz folyamatokban játszódott, s összeurópai munkamegosztási keretben zajlott.

Ennek ellenére természetesen nem beszélhetünk egységes, vagy akár hasonló színvonalú fejlődési folyamatokról Anglia és Bulgária, vagy Svédország és Olaszország eseteiben. Az eltérő vonások nem annyira nemzeti, országhatárok közötti, hanem regionális különbségek voltak, vagyis pontosabb és érdemesebb megkülönböztetni a Balkánt Skandináviától és a mediterrán térséget Nyugat-Európától, mint az egyes térségekben lévő országokat egymástól. Ezt már jól felismertük, amikor az *Európai periféria és iparosodás* című könyvünkön dolgoztunk az 1980-as évek elején. (Egyébként csak zárójelben, hadd tegyem hozzá, hogy visszatekintve talán ez volt legjobb együttes munkánk. Nyilván örömmel hallod, hogy az egyik legtehetségesebb fiatal svájci gazdaságtörténész, Thomas David néhány évvel ezelőtt azt mondta nekem, hogy azért lett gazdaságtörténész, mert ezt a könyvet olvasta.)

A készülő, új Európa-gazdaságtörténetemhez visszatérve, minden tematikus elemzésben, fejezetben különbséget fogok tenni a régiók eltérései alapján. Azt szeretném leírni, hogy miben különbözött az agrárforradalom Nyugat-Európában és a Balkánon, vagy az iparosodás a mediterrán térségben és Közép-Európában. Mi több, szeretnék túllépni a szokásos régió-formációkon, s nagy *mega-régiókban* gondolkodom, vagyis a Balkán és az Ibériai-félsziget sajátosságai közös tárgyalást kívánnak, ugyanúgy, amint Közép-Európa fejlődési sajátosságai is úgyszólván egybeesnek Írország, valamint Németország keleti tartományainak gazdasági sajátosságaival. Egy-egy mega-régióba tehát nemcsak szomszédos területek, egybefüggő térségek kerülhetnek, hanem alapvető hasonlóságot felmutató régiók és akár valamelyest távolabb eső országok is.

A nemzeti keretek annál is kevésbé meghatározóak, mivel nem egy nemzetállam a 19. század utolsó harmadában jött csak létre, beleértve Német- és Olaszországot is. Továbbá, mert az egyes országok közötti különbségeknél nemegyszer jelentősebbek voltak az egyes országokon belüli regionális eltérések. Az újabb számítások szerint például Észak-Olaszország 1870-ben csak 10–15%-kal alacsonyabb jövedelemszintet ért el, mint Német- vagy Franciaország, vagyis a kontinens élcsoportjába tartozott, míg Dél-Olaszország a legalacsonyabb európai szinten, az orosz jövedelmi szinten állt.

A lényeg azonban az országhatárok, nemzeti egységek nélküli vizsgálat, ami jelentőségének megfelelően emelheti ki a kontinens gazdasági átalakulásának egységes, összekapcsolódó folyamatait.

Ha itt ülnél, gondolom azonnal közbe is szólnál e ponton, mondván, hogy „tőkfej” – hiszen legtöbbször így szólítottuk egymást, ha magunk között voltunk – ebben nincs sok újdonság, hiszen az általam (vagyis általad) Jürgen Kockával

szerkesztett *Gazdasági elmélet és történelem* című tanulmánygyűjteményben, mely 1985-ben jelent meg, már ott találhatjuk Sydney Pollard írását, melyben élesen bírálja azt az uralkodó gazdaságtörténeti szemléletet, mely, mint írta, Európa iparosodását „az egyedi nemzeti ipari forradalmak párhuzamos és egymást követő sorozatában látja”. Vagy egy másik helyet idézve: „Európa gazdaságtörténete sokak számára sohasem lesz más, mint az egyes nemzeti gazdaságtörténetek gyűjteménye.”

Pollard, s nem csak ebben az írásában, valóban nemegyszer hitet tett a mellett, hogy az országhatárok nem teremtenek valóságos gazdaságtörténeti egységet, s hogy az európai folyamatok nem tagolhatók nemzeti történetekre. Mint írta, „az európai közös sors [azonban] ismét tudatosodott”, s az európai gazdaság történetét inkább régiók, mintsem nemzeti egységek alapján kell megírni. Ez mind igaz. S bár Pollard következetesen képviselte ezt a nézetet, az is kétségtelen, hogy e koncepció megvalósítására ő is csak a legelső és bizonytalan kezdő lépéseket tette meg, s eddig nem sikerült, pontosabban jelentős munkában meg sem kísérelte senki ezt az új felfogású Európa-gazdaságtörténetet megírni.

A szakma azonban kétségkívül nagy változásokat élt és él meg. Az újabb gazdaságtörténeti irodalomban a nagyjából a mi generációnkhoz tartozó Patrick O'Brian újfajta világtörténet művelését kezdeményezte. O'Rourke és Williamson úttörő munkát publikált az „első globalizáció”-ról, a 19. század második felének európai nemzetköziesedéséről. Ezek a munkák azonban inkább csak a kereskedelmi kapcsolatokat, s ezek nyomán a világpiacon nagyjából egységesülő árszínvonalat elemzik, ez utóbbit tartva a globalizáció lényegének.

Egymás között nyugodtan megvallhatjuk, hogy a történést mindig a mindenkori jelenkor befolyásolja, a kor, amiben él és ír, s aminek új karakterisztikumai új megvilágításba helyezik a múltat is. A haláloz körüli években vált ismertté és elfogadottá, hogy az 1970–1980-as évektől a világgazdaság új fejezete nyílt meg, a globalizáció korszaka, ami szervesen kapcsolja egybe a világ különböző régióit s teremt új kölcsönhatásokat. A globalizáció korában mind a világereszkedelem, mind a tőke- és munkaerő-vándorlás, legfőbbképpen pedig a pénzügyi tranzakciók új formái olyan mennyiségi változáson mentek át, ami újszerű gazdasági viszonyokat teremtett. Ha ehhez hozzátesszük, hogy a világgazdaság legfőbb tényezőjévé a multinacionális vállalatok váltak, melyeknek száma az 1970-es évek 7000 vállalatáról mára 66 000-re ugrott, s hogy ezek a vállalatok bonyolítják le az iparcikkek világkereskedelmének 75%-át, hogy több százezer fiókvállalatot üzemeltetnek a glóbusz majd minden országában, s még olyan vezető, gazdag országok, mint Anglia, vagy Hollandia esetében is a „nemzeti” termelés közel egyharmadát állítják elő, de Írország, vagy Magyarország esetében egyenesen 70%-át, akkor teljessé válik a kép az új korszak gazdasági nemzetköziesedéséről. Nem véletlen, hogy a *Cambridge University Press* éppen most indított útjára egy új sorozatot *A világ az 1980-as évek óta* összefoglaló címmel. Amint utaltam rá, a századforduló új gazdasági arculata befolyásol, amikor a mából visszanezézhetek a múltba, s a ma új tapasztalatai alapján új vonásokat ismerhetek fel a 19. század arculatán is.

S ezzel máris a közepén vagyok annak, amit még el szeretnék mondani Neked. A mai gazdaságtörténeti irodalom gyökeresen új vonásokat mutat ahhoz képest, amit mi együtt ismertünk meg az 1960-as évektől. Mintegy egy éve vágtam neki az újabb gazdaságtörténeti irodalom 19. századra vonatkozó munkáinak olvasásához, azoknak a munkáknak a feldolgozásához, melyek azután jelentek meg, miután megírtuk a már említett Európa-gazdaságtörténetünket, vagyis halálozód után.

Az elmúlt 20–25 évben megjelent gazdaságtörténeti munkák olvasása hatalmas meglepetéssel szolgált számomra. Az magától értetődő, hogy az új munkák szerzői jórészt új generációkhoz tartoznak. Akik annak idején számunkra a modern korszak kutatásának meghatározó egyéniségei voltak a szakmában, már többnyire nincsenek közöttünk, vagy visszavonultak az alkotástól. Alexander Gerschenkron, Phyllis Dean, Paul Bairoch, Michael Flinn, Carlo Cipolla, Rondo Cameron, Clive Trebilcock, vagy Theo Barker, de minek is folytassam e hosszú sort, ezt Te jobban tudod odafent, már nincs közöttünk. Peter Mathias, Kristof Glaman, Max Hartwell, sőt David Landes is alig van már jelen a szakmai vitákban. Az új generációk pedig új gondolatokkal, számításokkal és kutatásokkal kívánják letenni a névjegyüket.

Meglepődnél, ha látnád, hogy azokat az együttes munkánk idején „alapigazságnak” tekintett tételeket, amelyeket, egy Gerschenkron vagy Phyllis Dean fogalmazott meg, s melyeket mi, amint mindenki más is a szakmában természetes kiindulásnak tekintettünk, ma úgyszólván mind maradéktalanul megkérdőjelezték.

Hadd kezdjem azzal, hogy még a Thomas Ashton óta érvényesnek tekintett, és a Michael Postan, Phyllis Dean, Max Hartwell, és Peter Mathias munkásságában természetesen elfogadott axióma, az angol ipari forradalom fogalma és e fogalom tartalmi értelmezése sem állja az időt. Nicolas Crafts és mások számításai szerint ugyanis az 1770 és 1820 közötti évtizedek, melyeket az ipari forradalom korának tekintünk, s könyvünkben is így tárgyaltunk, egyáltalán nem tekinthetők forradalminak az ipar áttörése szempontjából. Biztosan Te is megdöbbennél, hogy az új adatsorok azt mutatják, hogy már az 1770 előtti évtizedekben is ugyanolyan gyors volt az angol ipari növekedés, mint az azt követő fél évszázadban, mi több, az ipar fejlődése nem gyorsult fel 1820 után sem, vagyis nem is beszélhetünk ipari forradalomról, annál is kevésbé, mivel mindössze a szénbányászat, a textil- és a vasipar gépesítése és fellendülése játszódott le, miközben az összes többi iparág változatlanul az ipari forradalom előtti proto-ipari szinten és növekedési ritmusban maradt. A 19. század közepéig tehát Anglia gazdasága jórészt hagyományosnak tekinthető.

Ha már itt tartok, hozzáteszem, hogy azt az alaptételt is megcáfolták, hogy az angol ipari forradalom minden technikai vívmányát laikusok – egy fodrász, Richard Arkwright, egy pap, Edmund Cartwright, vagy egy rendőrbírósi tisztviselő, Sidney Thomas, és a konyhai asztalon kísérletezgető géptechnikus, James Watt – dolgozták ki, vagyis, hogy a tudomány ebben a fázisban nem játszott szerepet az ipar gépesítésében. Ebben csak, mint még kiváló barátunk, Eric

Hobsbawm *A forradalmak kora* című műve is képviseli, a 19. század közepén, az acélipar forradalmi megújulása, s még inkább a század végén a vegyi és elektromos iparok születése hozott változást. Ez utóbbi időtől az ipar minden előrehaladása már a tudományra épült.

Margaret Jacob és mások viszont több munkában bizonyították az utóbbi években, hogy az angol ipari forradalom a legteljesebb mértékben a newtoni fizika és az erre épülő tudományos alkalmazás és ismeretterjesztés szülötte. A könyvkiadás, a londoni kávéházakban tartott tudományos előadás-sorozatok, s számos társaság által kitűzött díjak ösztönözte tudományos kutatás igenis meghatározó szerepet játszott az ipari forradalomban. Hadd illusztráljam ezt két példával: Francis Walkinghame 1751-ben megjelenő tankönyve nyolc kiadást ért meg, egyenként 5–10 ezres példányszámban. A londoni *Society of Art* pedig számos díjat tűzött ki égető technikai kérdések megoldására: Anglia felfedezte a „kutatás & fejlesztés” összefüggését és gyakorlatát.

Egyébként az új értelmezések fényében Anglia úttörő szerepe is vitát váltott ki. Jan de Vries és sokan mások ráirányították a figyelmet Hollandia Angliát megelőző úttörő szerepére, s magam is úgy látom, hogy a 19. századi Európa gazdaságának felemelkedését valójában a holland és angol, sőt, részben még a francia 17–18. századi előzmények egységében lehet csak megérteni és megírni. Elég itt egyetlen példára utalni a szemléleti megújulást illetően: senki sem vitatja a felvilágosodás jelentőségét a modern gazdasági átalakulás, az ipari forradalom előkészítésében. Csakhogy a felvilágosodást is egy sajátos nemzetközi folyamatként értékelhetjük. Az első döntő lépéseket Hollandia tette meg, igaz, spanyol és francia emigráns tudósok, Spinoza és Descartes révén, akik az akkor egyedülálló holland vallás- és társadalmi szabadság közegében állhattak elő eszméikkel. Ez kapcsolódott azután össze az angol felvilágosodás óriásainak, Hobbes-nak és Locke-nak forradalmi nézeteivel, melyeket végül is a francia felvilágosodás, Voltaire, Rousseau és társaik tettek az emberiség közkincsévé, és a társadalmi cselekvés vezérfonalává a francia forradalom révén.

Wrigly, de Vries, Crafts, O'Rourke és sokan mások arról beszélnek, hogy ami az angol ipari forradalommal lejátszódott, azt csakis legalább két-háromszáz éves folyamatok összefüggésében érthetjük meg. Ezen összefüggésrendszer koordinátái között tervezem új munkám megírását is.

Hozzátehetem, hogy a kutatók új generációja minden, korábban forradalmnak nevezett átalakulást degradálni törekszik. Nemcsak ipari forradalom nem volt, de megkérdőjelezték a 16–17. század tudományos forradalmának koncepcióját is. Ez utóbbi fogalmat, mint emlékszel, Herbert Butterfield vezette be a háború után, de a több száz éves átalakulás forradalmi jellegét ma sokan evolúciós folyamatként értelmezik, mint Peter Harrison nemrég közölt tanulmányának címe, *Volt-e tudományos forradalom?* is kifejezi.

Természetesen inkább terminológiai vitának ítélnélhető, hogy sokan csak a hirtelen és gyors, robbanásszerű változást tekintik forradalomnak s a hosszabb időszakot felölelő, de radikális, ha úgy tetszik forradalmi változást előidéző folyamatok forradalmi voltát kétségbe vonják. A tudományos forradalom pedig

nemcsak két–háromszáz éves folyamat volt, de sajátos láncreakció is, amit a következő modellel írhatunk le: a reformáció előkészítette a talajt, amin az első korszakos, az egyházi dogmákat félresöpörő tudományos felismerések, Kopernikuszé, Galileié, Pascalé, Descartesé és Newtoné megszülethettek. A tudományos forradalom ezen első hulláma nyomán törhetett át a felvilágosodás, s az évszázadokon át az érdeklődés előterében álló metafizikai kérdéseket a fizika kérdései szorították ki. Talán Te is egyetérteneél vele, hogy sokan változatlanul kitartunk az ipari és tudományos, bank- és demográfiai forradalom terminológiája mellett, hiszen évezredek folyamatai szakadtak ezekkel meg, korszakos diszkontinuitás nyitott új történelmi szakaszt ezek révén.

Azt hiszem, jobban fog azonban érdekelni, hogy mindazok a tézisek, melyeket annak idején szenzációként ünnepeltek, vagy vitattak, többek között életünk első nemzetközi történészkongresszusán, amin 1960-ban együttesen vehettünk részt Stockholmban, s ahol a vita középpontjában Walt Rostow „fokozat”-elmélete állt, ma érvénytelennek minősülnek. Bár a Rostow által bevezetett, a repülésből kölcsönzött metaforát, a „take off”-ot néha még használják, gyakorlatilag mindenki elveti, hogy létezett ilyen felgyorsult felemelkedési folyamat az iparosodásban. Mi több, nemcsak Rostowot, de Gerschenkron egész iparosodási tézisét is elutasítja a mai gazdaságtörténet, mondván, hogy sem a „prerequisite”, az előfeltételek kialakulási periódusa, sem a „big spurt”, a diszkontinuitást előidéző nagy nekilendülés időszaka nem figyelhető meg a tények tükrében. Clive Trebilcock kontinentális Európa-gazdaságtörténete még arról beszélt, hogy Francia- és Németország az 1850–1870-es évek között, Ausztria–Magyarország 1880–1900 között élte meg a „take-off”, a „big spurt” radikális váltási időszakát. A francia iparosodás esetében ezt már akkor sem mindenki fogadta el, de ma gyakorlatilag egyetlen esetre sem tartják érvényesnek a gerschenkroni modellt. Itt jegyzem meg, hogy O’Rourke legújabb könyvében, amit Findlay-vel írt és a *Power and Plenty*, „hatalom és gazdagság” címet viseli, a szerzők azt is kétségbe vonják, hogy belső előfeltételekből lehet magyarázni az ipar forradalmasodását. A szerzőpáros az egész második évezred történetét tekinti át hatalmas és ragyogó munkájában s arra a következtetésre jut, hogy az angol ipari forradalom előzménye hét világ-régió kereskedelmi kapcsolatából vezethető le. Egyetlen ország sem tekinthető az ipari forradalom bölcsőjének, hanem a régiók közötti kereskedelmi kapcsolatok és a munkamegosztás fejlődése vezetett az ipari átalakulásra. „A miért Anglia?” kérdésre, miért éppen ez a szigetország vált az ipari forradalom úttörőjévé, minden szerző, minket is beleértve, igyekezett választ adni. Ma e kérdést sem tekintik sokan relevánsnak, mert nem Anglia geopolitikai helyzetéből, természeti és sajátos mezőgazdasági és történelmi adottságaiból tartják levezethetőnek a választ.

Hadd folytassam egy másik, számunkra annak idején alaptételként kezelt koncepció kétségbevonásával. Utolsó közös könyvünk Oroszország-fejezete, mint minden azokban az évtizedekben megjelent munka, elfogadta Gerschenkron tézisét, hogy az orosz iparosodás a mezőgazdaság kizsárolására épült, hogy a piacra termelni képtelen, önellátó parasztgazdaságot a cári rezsim túl-

adóztatva kényszerítette piacra vinni termékei egy részét. Az erőltetett, kikényszerített gabonaexport révén nyert azután az orosz állam olyan összegeket, melyeket az iparba és a vasútépítésbe fektetett. Az új kutatások ezzel szemben kimutatják, hogy ilyen túladóztatás nem létezett, s hogy Gerschenkron tulajdonképpen a sztálini iparosítási modellt vetítette vissza a 19. század végi Oroszországra. Talán az sem kis büszkeségre adhat alapot, hogy könyvünk orosz fejezete a gazdaságtörténet géniusza, Alexander Gerschenkron tézisével együtt avult el.

Érdekes, hogy Gianni Toniolo és Giovanni Federico az elmúlt években egy olyan kötetet szerkesztett, amiben Gerschenkron-tanítványok tanulmányok sorozatában vizsgálták mesterük különböző országokra és gazdasági folyamatokra vonatkozó megállapításait, s bár rendkívüli tisztelettel adóztak teljesítményének – zömében cáfolták volt mesterük téziseit.

Gyurikám, hosszan folytathatnám a viták, az új tézisek sorolását, a régiek kétségbevonását, azon példákat, melyek sajnos azt bizonyítják, hogy 1987-es Európa-gazdaságtörténetünk újraírásra szorul. Milyen nagyszerű lenne ismét együtt nekivágni. Te fejből számolnád a táblázatok százalékeit, mint nemegyszer tetted közös munkánk során – igaz, egy-két tized százalékos hibával, de nekem nem kellene azon törnöm a fejem, hogy mit kell osztani mivel. Minderre azonban sajnos már nincs lehetőség. Egyedül kell nekivágnom. Szakmánk változásainak érdekes, izgalmas témaival együtt, majd alaposan megvitátjuk, vajon sikerült-e. Megállok e ponton, hiszen nem is olyan sokára módunk lesz majd mindezeokról zavartalanul, az idők végtelenségéig beszélgetni.